

Tatyana ICHEVSKA

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

WOMEN'S CELIBACY – CURSE AND/OR SENTENCE (OBSERVATIONS ON BULGARIAN PERIODICALS AND LITERATURE BETWEEN THE TWO WORLD WARS)

***Abstract.** This text tries to trace how in the interwar period public attitudes on the topic of old maids change, which factors increase sensitivity to the issue of female celibacy, what perspectives for its understanding articles in the periodical press set and how ideas about the old maid, already formed in the public space, are (re)reconsidered in Bulgarian literature when they are integrated into certain stories. The authors' assessment of female celibacy is different – for men it is a pathology, producing “monsters”, “hermaphrodites”, “camel birds”, ugly creatures; a sentence more terrible than death (Achchiiski, Mutafov, Ferrero); from a female point of view, celibacy is an “undesirable condition” (Zlatareva), and insofar as some pathological deviations in the behaviour of old maids could be seen, they are precedent and should not be used to build a typology of the phenomenon. It is evident from the articles and artistic works reviewed that for women to remain old maids is as much a compulsion imposed by unconquered patriarchal prejudices against them as it is a choice born of an unwillingness to accept compromising roles in society and in the family. And while celibacy may seem like a dangerous defect of emancipation, it can also be seen as an effect that allows a woman to spin the threads of her life according to her own rules and patterns.*

***Keywords:** old maid, life of an old maid, celibacy, social hermaphroditism, provincial teacher*

В началото на ХХ век у нас започва да набира популярност темата за старомоминството. В рамките на настоящия текст ще се опитаме да проследим как в междувоенния период се променят обществените нагласи по нея, кои фактори засилват чувствителността по въпроса за женското безбрачие, какви ракурси за осмислянето му задават статиите в периодичния печат и как вече формирани в публичното пространство представи за старата мома се (пре)осмислят в българската литература, когато бъдат интегрирани в определени сюжети.

Не е трудно да забележим, че в първите години на века, макар вече да поражда любопитства, старомоминството не е повод за особена тревога. Причината е в консерватизма на българското общество по отношение на семейството. Бракът у нас не само се приема за

задължителен, но съществуват и неписани норми на каква възраст жената трябва да се омъжи – между 22 и 25 г., кога най-късно трябва да забременее и да роди и пр. (Назърска / Nazarska 2003: 58). Патриархалната общност по всякакъв начин насърчава женитбите, като дори прилага специални ритуали, с които цели да сведе броя на не семейните си членове до минимум¹. Затова почти до средата на ХХ век късният брак и/или отказът от брак у нас е рядкост, на неомъжените жени се гледа като на аномалност, с което пък можем да си обясним факта, че даже повечето от социалистките въпреки разкрепостените си виждания за семейството са омъжени (Тодорова / Todorova 2021: 49, 61). В контекста на казаното текстовете на Денница (част от тях са подписани и с името Д. Невянова²) в сп. „Мисъл“ – „Дневник на една мома“, както и преводът на книгата на Г. Фереро „Третия пол“ биха могли да се приемат по-скоро като прецедент.

В „Дневник на една мома“ редом с редица други въпроси от личен и обществен характер Денница разглежда и проблема за съдбата на старите моми. Използвайки формата на дневника, тя заявява колкото личната си позиция, толкова и позицията на всяка една образована, но лишена от материални средства жена. В разсъжденията си авторката поставя акцент на няколко неща: на различните критерии, с които обществото „мери“ мъжкото и женското „остаряване“ (Невянова / Nevyanova 1899: 495), на променящия се с възрастта женски идеал за идеалния съпруг (Невянова / Nevyanova 1899: 496), на причините, поради които жените най-често остават сами. Като най-сериозни пречки за сключването на брак са видени лошото социално положение (малката или липсващата зестра) и съобразяването с обществените стандарти за женско приличие (Денница / Denitsa 1898: 528). Денница прави извода, че въпреки – уж – дадените им права, жените са си останали „робини“, защото еманципацията е сведена само до външни неща (достъп до висше училище, каране на колело, носене на „мъжко“ облекло и др. под.), а над вътрешния живот на жената продължават да тегнат редица табути. Авторката обръща внимание и на различния начин, по който жените започват да гледат на ролята си в семейството – те не желаят да се чувстват като „на служба“, като готвачки и бавачки на децата, а да бъдат приемани

¹ Един такъв ритуал описва Желева / Zheleva 1993: 253 – 260.

² Обстоен отговор на въпроса кой точно се крие зад двете имена, дава Р. Шивачев – вж. Шивачев / Shivachev 2021.

от съпрузите си за равни, за техни „другарки“ (Невянова / Nevyanova 1899: 496). Не по-малко обидно за Невянова е и превръщането на жената в „господарка“, чиито капризи мъжът охотно изпълнява, но не от любов, а като отплата за получената добра зестра, или третирането ѝ като красива, но няма „кукла“, великодушно показвана по балове и визити (Невянова / Nevyanova 1899: 496, 498). Пред това да приеме коя да е от трите еднакво срамни според нея роли, авторката на „Дневника“ предпочита да остане стара мома. В гледната точка на пишещата „стара мома“ е равно на „сериозна мома“, а такава може да бъде харесана само от умен мъж.

Коренно различен ракурс към женското безбрачие задава излязлата у нас през 1902 г. студия на Гулиелмо Фереро „Третия пол“. В нея старомоминството е окачествено като патология, като дефект, който „разваля“, „изражда“ жената. Твърденията си авторът обосновава с примери от английската действителност, в която броят на неомъжените жени (т.нар. *spinsters*) все повече нараства. Фереро е категоричен, че ако безбрачието не променя личността на мъжете, то при жените води до сериозни психологически и поведенчески деформации, най-ярък пример за които е отказът им да изпълняват основната си природна функция – на майки. Това дава основание на Фереро да класифицира старите моми като „трети“ или „среден пол“ (Фереро / Ferero 1902: 5, 7), който има свои специфични особености: атрофирани чувствени органи, което прави представителките му жестоки, сурови, егоистични, способни дори да се поддават на пресътпни инстинкти; силна раздразнителност, последица от продължителната им девственост; компенсаторно развиване на други качества, които заместват физическата неплодотворност. Последното кара Фереро да направи уговорката, че изродеността на „третия пол“ би могла да се превърне в позитив само ако старите моми бъдат ангажирани с конкретни физически и/или интелектуални дейности. Но това по никакъв начин не променя цялостната му оценка – за него той е „анормален“. Анормалността се търси, на първо място, в поведението на представителките на този пол, у които отслабва и/или напълно изчезва женствеността за сметка на засилващите се типично мъжки обноси и вкусове. Очевидно е, че Фереро загатва за онази трансгресия на естествените граници, на класификациите и описанията, която според Фуко лежи в основата на чудовищността (Фуко / Foucault 2000: 75). Но както посочва Фуко, за да има чудовищност, трансгресията трябва да води до невъзможност да бъдат при-

лагани обичайно действащите закони в обществото (Фуко / Foucault 2000: 72). Тръгвайки от казаното, можем да си обясним и същинското притеснение на Фереро: старите моми не просто започват да изглеждат като мъже, но и да се държат като такива, което води до фатални последици в социален и обществен план, защото се преобръщат и рушат наложени през годините стереотипи и регламентации на мъжко-женските роли. „Анормален“ е и чувственият живот на „третия пол“ (издига в култ животните, започва „кръстоносен поход“ против половата любов), както и опитът да бъде променен ходът на биологичните и еволюционните процеси – образованите и високо културни неомъжени жени гледат на бременността и раждането като на наказание, като на „долно“ и „животинско“ възпроизводство, ограничаващо свободата им и откъсващо ги от любимите им интелектуални занимания. Така с появата на „третия пол“ старите форми на семейството биват подложени на сериозна заплаха от изчезване. Колкото повече расте женската независимост, толкова по-трудно става съществуването на мъжете, които от доминиращ вид постепенно се оказват жертви.

Изключителна актуалност въпросите, засегнати от Денница и Фереро, получават след Първата световна война. Няколко са факторите, които водят до превръщането на старомоминството в значим обществен проблем. Първо, войните нарушават съотношението между половете – ако в довоенните десетилетия броят на мъжете е надвишавал този на жените приблизително с 3 процента, то при направеното през 1920 г. преброяване се вижда, че жените у нас вече преобладават.³ Логично следствие от настъпилия дисбаланс е намаляването на раждаемостта, което пък поражда сериозна тревога и заради увеличаващата се по същото време детска смъртност.⁴ Не на последно място, тук трябва да посочим и силното обедняване на населението, което кара все повече жени да продължават образованието си – в гимназии и в университети, за да издържат семействата си или за да си гарантират финансова стабилност, в случай че не се

³ Вж. Национален статистически институт: Сравнителни таблици от преброяванията по години, <https://www.nsi.bg/Census_e/Census_e.htm>.

⁴ Вж. Списание на Българското икономическо дружество, кн. 4 – 5, 1921 г.; също и <<https://profit.bg/balgariya/pogled-v-arhivite-naselenieto-na-balgariya-prez-1920-g/>>.

омъжат. Най-често те се насочват към учителската професия.⁵ Това на свой ред води до увеличаване на броя на неомъжените жени. Тези, които следват във висши училища, се дипломират приблизително на възраст 25 години, а учещите в чужбина – дори и на 30 г. (Назърска / Nazarska 2003: 89), което означава, че с оглед на вече споменатите традиционни виждания за женската брачност на тази възраст момичетата отдавна трябва да са омъжени; казано с други думи – завършвайки образованието си, те се оказват в групата на старите моми.

Публикациите в различни периодични издания са израз на засилващите се обществени тревоги от разрастването на старомоминството. В тях се коментират всички изброени по-горе фактори за безбрачието на жените, като се осмислят и евентуалните сериозни последици от него за обществото, правят се опити за типологизиране на явлениято, анализират се същностни страни от психологията на старата мома.

Още през 1918 г. в сп. „Общ подем“ се появява статията на К. Д. Мутафов „Мястото и задачите на българската жена“, която в много голяма степен е инспирирана от обговорените по-горе тези на Фереро. Прави впечатление, че на доста места авторът поставя знак на равенство между еманципация и старомоминство. Вследствие на еманципацията жената се отделя от материнството, отхвърля брака като институция, започва да се грижи сама за себе си. Образованието в голяма степен спомага за промяната в мисленето и поведението на жената – тя отказва да бъде робиня на съпруга си, да е предмет за удовлетворяване на „неговите полови похоти“, „фабрика за деца“. Ако дотук Мутафов в общи линии следва казаното и от Фереро, то драстично се различава от него, когато засяга проблема за чувствения живот на старите моми. Мутафов приема старите моми за една от образните конкретизации на порока. Отхвърлящи брака, жените се отдават на свободна любов. Забравили всякакви предразсъдъци и свян, те открито посещават бирарии, увеселителни заведения и прекарват нощите си с „разпуснати компании“ (Мутафов / Mutafov 1918: 307). И така, еманципираната жена (най-често) сама избира да остане стара мома, а свободното ѝ поведение проблематизира действащите в обществото морални норми. Еманципацията създава „изроди“ – съ-

⁵ Вж. Назърска / Nazarska 2003: 176 – 177; Даскалова / Daskalova 1998: 20; Даскалова / Daskalova 2012: 102.

щества, които не са нито „естествени“ жени, нито „същински“ мъже. Позовавайки се на изследването на Г. Фереро, Мутафов нарича тези същества „социални хермафродити“ (Мутафов / Mutafov 1918: 307). Не е трудно да се види, че в гледната точка на Мутафов старите моми са приравнени с чудовища⁶, като веднага трябва да отбележим, че авторът схваща чудовищността не като физическа, а като морално-поведенческа⁷. Синонимната верига, която се оформя, е: еманципирана жена = стара мома = „социален хермафродит“ = изрод = чудовище. Макар все пак да става дума за метафора, се вижда, че четени през кода на „хермафродита“, старите моми изглеждат не-нормално, чудовищно, защото, подобно на хермафродитите, нарушават обичайните правила на природата (Фуко / Foucault 2000: 76). Но старите моми се противопоставят не само на природния, а и на обществения ред. Еманципацията подтиква жените към започването на „бясна и жестока“ борба с мъжете, която авторът оприличава на „борба между зверове“, опасна за човешкото развитие (Мутафов / Mutafov 1918: 315). Прогнозата на Мутафов е повече от мрачна – „социалните хермафродити“ ще превърнат нашето общество в „безплодна пустиня“, в „небитие“. Мутафов постепенно транспонира чудовищното от сферата на природното към сферата на общественото, осмисляйки действията на „социалните хермафродити“ като престъпление спрямо човешката общност. Затова и изводът му е категоричен: общественият прогрес е невъзможен без брака.

Ако Фереро визира случващото се в Англия, то Мутафов се позовава на родната действителност. Макар да не споменава имена, не е трудно да свържем описаното от него поведение на социалния хермафродит с конкретни личности. Така например една от най-известните стари моми у нас в началото на XX век е дъщерята на столичния кмет Петко Теодоров⁸ – Мария. Освен свободата си Мария обичала и пушенето, затова за нея се говорело, че пали „цигара от цигара“ (Първанова / Parvanova 2005: 66). Семейната къща на

⁶ Казаното от Мутафов ни кара да си припомним наблюденията на Фуко върху хермафродитизма и първоначалното му осмисляне през призмата на чудовищността (Фуко / Foucault 2000: 76 – 77).

⁷ Това разграничение подробно е коментирано от Фуко в „Аномалните“ (Фуко / Foucault 2000: 82).

⁸ Петко Теодоров е брат на Теодор Теодоров, лидер на Народната партия, депутат, премиер (1918 – 1919), министър на правосъдието, на финансите и на външните работи. Петко Теодоров е кмет в периода 1914 – 1915 г.

ул. „Шипка“ често била място на нейните гуляи, в които участвала и омъжената ѝ сестра (поетеса). Мария била първата жена – собственик на открит кабриолет „Рено“, в който обичала да вози многобройните си любовници (Първанова / Parvanova 2005: 66 – 67). Освен със страстта си към забавленията и със свободните си връзки Мария впечатлявала тогавашното общество и с огромния си интелект и качества – любопитно е, че не баща ѝ, а тя управлявала (с „железна ръка“) закупените от него мини в Пернишко (чак до 1944 г.).

Статиите, които излизат по страниците на списание „Философски преглед“ (1940 – 1941 г.), разглеждат старомоминството от друг ракурс. Като общо за тях бихме могли да изведем следното проблемно ядро: женско образование – учителска професия – провинция – старомоминство. Можем да кажем, че в тях „стара мома“ се превръща в синоним на „провинциална учителка“. Още К. Мутафов отбелязва, че значителна част от представителките на „третия пол“ са учителки, факт, който обаче той използва, за да препотвърди тезата си за чудовищността на явлението „социален хермафродитизъм“ – не е нормално съществува, лишени от предразсъдъци и свян, да са пряко отговорни за възпитанието на подрастващите.

Спирайки се на типичните прояви на българския живот и на спецификата на народа ни (състоящ се преобладаващо от земеделци, чиновници, дребни търговци и занаятчии), в статията си „Психология на старата мома“ Крум Ахчийски прави уговорката, че не образованието само по себе си води до безбрачие, а социалният фактор, защото именно той изпраща жените във висшите учебни заведения (Ахчийски / Ahchiyski 1940: 433). Социалният статус се оказва решаващ и след завършването на университета – тези от тях, които са лишени от връзки, гарантиращи им място в столицата, биват назначавани за учителки в провинцията, където трудно биха могли да срещнат подходящ съпруг. И така, за Ахчийски старомоминство и бедност са взаимнобусящи се явления, присъдата „стара мома“ тегне преди всичко върху момичетата с нисък социален статус, а професията, която в най-голяма степен конкретизира представата му за стара мома, е тази на гимназиалната учителка.

Ако Мутафов говори за сексуалната разпуснатост на старата мома, то според Ахчийски тя е „полово незадоволено същество“, няма „правилен полов живот“ и в някои случаи това може да предизвика у нея „тежки нервни и душевни смущения“: неврастения, раздвоение на личността, чувство за малоценност (Ахчийски / Ahchiyski

940: 436 – 437). Често старата мома е затворена в себе си, егоцентрична, озлобена към всички, които са млади, красиви, които имат семейство и деца, отчуждена от общността, а за учителките стари моми са присъщи нервността, безпокойството, разсеяността. Изброеното дава основание на Ахчийски да характеризира старите моми като изродени, не-нормални същества (тук той се доближава до вижданията на Фереро и К. Мутафов), а доколкото биха могли да се открият и нормални сред тях, то те са само „отклонения от типичната проява на явлението“ (Ахчийски / Ahchiyski 1940: 443).⁹

По-различен прочит на старомоминството предлага статията на д-р Вера Златарева „Душата на старата мома“. Въпреки това нейната гледна точка се засреща с тази на Крум Ахчийски при определянето на състава на групата на старите моми – тук влизат девойки с

⁹ Своеобразен коментар към статията на Кр. Ахчийски е публикацията на Мара Грозданова във „Вестник на жената“ (1941). Авторката определя написаното от Ахчийски като повърхностно и пристрастно. Според Грозданова онова, което се използва от вниманието на Ахчийски, е обстоятелството, че до Първата световна война това явление у нас не е масово, а е по-скоро прецедент. По време и след войната обаче се нарушава процентното съотношение между представителите на двата пола, а това по неизбежност води до засилването на старомоминството (Грозданова / Grozdanova 1941: 3). Войната е видяна и като основния фактор за лошото материално състояние на бедните и средните прослойки, което принуждава много момичета от тези социални групи да поемат грижата не само за собствената си издръжка, но и за тази на своите семейства. Сключването на брак у нас отдавна е свързвано с регламентиране на определени материални задължения на „женската страна“, неизпълнението на които обрича девойките на безбрачие (Грозданова / Grozdanova 1941: 3). Това особено важи за момичетата с висше образование, които няма как да разполагат с предполагаемата „зестра“, защото престоят им в университета е довел по-скоро до натрупване на дългове, а не до спестявания. Нещо повече, учителките са принудени да работят години наред в провинцията, при лоши условия, което е допълнителна пречка при намирането на съпруг, „съответстващ на техния интелект“ (Грозданова / Grozdanova 1941: 3). По думите на Грозданова, хиперболизирайки биологическото начало, Ахчийски окарикатурява образа на учителките, демонстрира неуважение към тяхното дело. В „Литературен критик“ (1941) в рубриката „Културни вести“ е отпечатана кратка бележка, която пък на свой ред дава оценка на статиите във „Философски преглед“ и „Вестник на жената“. За автора на бележката статията на Ахчийски трябва да смени заглавието си от „Психология на старата мома“ на „Патология на старата мома“, защото се занимава с изключенията, без да коментира най-важното – икономическите причини за увеличаващия се брой на старите моми у нас след войните. Според този автор като сериозни могат да се определят не тезите на Ахчийски, а наблюденията на Грозданова, която анализира не последиците, а първопричините за явлението.

високо образование и с професия. За Златарева обучението в университета развива и повишава критериите на жената за съпруг. Твърде често обаче жените превъзхождат с интелекта и уменията си представителите на силния пол. Ето защо те не успяват да открият сред обкръжението си в университета мъже, които да покриват критериите им за съпруг. Това ги кара да изчакват появата на подходящия кандидат. В същото време консервативното им възпитание (за което говори и Денница) не им позволява да проявят активност и инициатива, когато срещнат мъжа, за когото са мечтали. Според Златарева високите изисквания към бъдещия съпруг и пасивността са двата ключови фактора, които предопределят старомоминството на жената. Като трети фактор авторката посочва и все по-често наблюдавания стремеж на момичетата да търсят „идеалната“ любов, което крие риска от разочарование и от безбрачие (Златарева / Zlatareva 1941: 28 – 29). Прави впечатление, че преобладаващият брой примери, които Златарева дава в статията си, са с учителки, останали стари моми.

Когато характеризира „твърде сложната“ психология на старата мома, тя държи да разграничи момите с професии от останалите. В живота на работещата стара мома скуката е непознато явление (Златарева / Zlatareva 1941: 29). Животът ѝ може да е „нащърбен“ (Златарева / Zlatareva 1941: 25, 31), но не и безсмислен. И това ясно се вижда точно при учителките, които живеят за и чрез учениците си. В крайна сметка, каквито и негативи да вижда в безбрачието, Златарева прави извода, че при жените с професия старомоминството е допустимо, защото то е израз на несъответствието между „онова, което се желае, и възможностите в околната среда“ (Златарева / Zlatareva 1941: 30). Подобно на Ахчийски, и Златарева мотивира раздразнителността и избухливостта на старите моми с половата им незадоволеност.

Ако Ахчийски мисли старите моми за своего рода жертви на социалните условия у нас, то за Златарева те са жертви преди всичко на самите себе си – на собствените си високи изисквания към „идеалната“ любов и „идеалния“ съпруг, както и на самочувствието си (оправдано, разбира се), че са материално независими от мъжете. Не външните, а вътрешните фактори са тези, които водят до „осакатеността“ на техния живот, до непълноценността на съществуването им.

През 30-те и 40-те години на XX век в резултат на засилващата се популярност на десните идеологии у нас на проблематизиране се

подлага въпросът за еманципацията на жените, като на тях отново започва да се гледа през призмата на т.нар. „вечни ценности“ – „работа, семейство, отечество“ (Даскалова / Daskalova 2012: 101). Това неизбежно внася нов нюанс и по темата за старомоминството. В този ред на мисли не бихме могли да подминем публикациите на Фани Попова-Мутафова, в които се усеща духът на десния национализъм.¹⁰ Според авторката безбрачието и бездетството са пряко следствие от еманципацията, която отваря пред жената пътя към висшите училища и ѝ предоставя възможността да прави кариера. Но Фани Попова-Мутафова е убедена, че многогодишният труд във висшите училища се полага не за да бъде удовлетворена някаква вътрешна потребност от наука, а като гаранция, че ако остане неомъжена, жената ще има „чувство на сигурност“ (Попова-Мутафова / Popova-Mutafova 1942: 8). В статиите на Мутафова не е трудно да се усети крайно отрицателното ѝ отношение към старата мома (както и към бездетката), за нея подобна жена е с „похабена съдба“, тя е никому „ненужна интелектуалка“. Според авторката дипломираните стари моми са не жертви, а егоистки. Те са зло, „което трябва да се лекува и отстранява“, защото в противен случай ще доведе до сериозно разболяване на цялото ни общество.¹¹

Както видяхме, в началото на миналия век публикациите по темата са по-скоро спорадични, което говори за все още непреодоления патриархален начин на живот, при който безбрачието се среща изключително рядко. Старомоминството се обвързва с по-общия въпрос за женската еманципация – то се чете като негативна последица от нарасналите права и свободи на образованите жени, съвсем плахо (главно в публикациите на Денница) се прокарва и мисълта, че еманципираността позволява на жената да избере да остане сама пред това да изпълнява унизяващи достойнството ѝ роли. След Първата световна война и особено със започването на Втората световна война този проблем получава актуалност, поддържана и от тревожните данни за нарастващите демографски и социално-икономически асиметрии в нашата страна. В статиите, писани от мъже, образова-

¹⁰ През 1942 г. излиза книгата „Новата българка“, в която са събрани публикуваните през 30-те и 40-те години статии на Мутафова в периодичния печат.

¹¹ Твърдението си Мутафова аргументира с примери от загиваща Франция, в която жените са забравили природната си функция, и процъфтяващите благодарение на високата си раждаемост държави като Германия, Италия, Япония.

ността на жената продължава да се изтъква като причина за нейното безбрачие, докато в женските публикации образованието се оценява като необходимост, гарантираща независимостта (включително и финансовата) на жената. Различна е и оценката, която авторите дават на старомоминството – за мъжете то е патология, произвеждаща „чудовища“, „хермафродити“, „камилски птици“, уродливи създания; присъда, по-страшна от смъртната (Ахчийски, Мутафов, Фереро); в женската гледна точка безбрачието е „нежелано състояние“ (Златарева), а доколкото биха могли да се видят някакви патологични отклонения в поведението на старите моми, то те са прецедентни и не бива чрез тях да се гради типология на явлението. Що се отнася до Фани Попова-Мутафова, нейната позиция се доближава до мъжката гледна точка: старомоминството е своего рода „тумор“, който трябва да бъде премахнат, защото най-добрите гаранции за просперитета на един народ са бракът и раждаемостта. В разгледаните дотук статии старомоминството се осмисля (и визуализира) посредством два главни образа: на бляскавото аморално чудовище и на сивата провинциална учителка. Интересно би било да се види доколко те представляват интерес и за българската литература и как биват функционализирани при включването си в конкретни сюжетни схеми.

Тиражираната от Мутафов теза за безнравствеността на старите моми – очаквано или не, ще разчетем в текстовете на автор като Димитър Димов. Най-последователно Димов осмисля личността на старата мома в „Роман без заглавие“ (Димов / Dimov 1967). Поведението на Адриана конкретизира явлението „социален хермафродитизъм“ и позволява да се види цялата извратеност и анормалност на „третия пол“, за която говорят Фереро и Мутафов. Едва ли ще ни изненада и приликата в поведението на Петко-Теодоровата дъщеря и Димовата героиня – пушенето, гуляите, многобройните любовни връзки, карането на луксозен автомобил са сред любимите занимания и на двете. В „Роман без заглавие“ изразът „стара мома“ е с висока честота на употреба. От една страна, повествователят сравнява Адриана със стара мома, когато мотивира нейните реакции или странните ѝ емоционални състояния. Но този израз е устойчив и в речника на самата героиня. Самоназовавайки се „стара мома“, Адриана недвусмислено подчертава, че е различна от другите жени – не само защото е по-красива и/или по-умна от тях, а защото е свободна. Безбрачието ѝ гарантира съществуване, непознаващо затъпя-

ването и скуката на обикновените домакини, освобождава я от най-неприятното ѝ женско задължение: да ражда. Колкото и да е надскочила мисленето на средата си обаче, Адриана не е успяла докрай да се освободи от клишетата ѝ, едно от които е за зловната, вечно хленчеща и завистлива стара мома. Затова всеки път, когато усети, че е обладана от завист и/или омраза към по-младите момичета, или пък когато, флиртувайки с Адамов, започне да преекспонира младежките си разочарования от любовта и мъжете, се сравнява със „стара мома“. Но да влезе в ролята на „стара мома“, за Адриана е и добре премислена стратегия, благодарение на която би могла да „залови“ и подчини мъж като Адамов – героинята е убедена, че бидейки добре възпитан, а и вече хипнотизиран от зелените ѝ очи на русалка, Адамов ще отхвърли всяка предлагана му от нея аналогия със старите моми. Повествованието неслучайно започва с „грешката“ на спасителя: когато за първи път вижда Адриана, я характеризира като 20-годишно момиче. Афиширайки пред Адамов „старостта“ си (на 22-я му рожден ден Адриана признава, че е с 8 години по-голяма от него, т.е. че е на 30), Адриана всъщност му разкрива своята уникалност – съвършена физически, успяла да опита от всичко в живота. Колкото и да играе с годините си, самата Адриана осъзнава, че остарява, след като се запознава с Мария – свежестта на 19-годишното момиче я кара да се чувства „грохнала, изхабена“, повяхваща стара мома. С горчива ирония тя се оприличава на „стара мома“ и когато пожелава Адамов да я ухажда – „...потрябвали са му старите моми“.

Макар нито веднъж да не използва израза „стара мома“, това е призмата, през която и Червенко чете Адриана. У сестра му има „нещо особено“, нещо не „в ред“, а проявите на не-ред(ов)ното Червенко открива в няколко неща: макар отдавна да ѝ е време, Адриана не е омъжена, не мисли за деца, страни от хората, страда от безсъние, пие много, гледа с „пуст и хладен поглед“. Посредством самоанализите на Адриана и признанията ѝ пред Адамов пък бихме могли да изведем причините, предопределили решението ѝ да отхвърля всяка мисъл за женитба, на практика те се препокриват с вече изтъкнатите от Мутафов и Фереро: доброто образование, еманципираността. В романа на Димов е изтъкнато и още едно обстоятелство за безбрачието на Адриана, което остава встрани от вниманието на Фереро и Мутафов, но пък е ключово в статията на В. Златарева: невъзможността на жената да срещне в реалния живот личност, сбъдваща идеала ѝ за мъж. „Тъжните и страстни романи“ формират

представата на Адриана за мъжа – за любовта му жената трябва да се бори, да влезе в ролята на преследвач, на хищник, устремен към набелязаната плячка. Ето защо в мисленето на героинята мъжете са приравнени с животни. Подобно на коментирания от Фереро стари моми, обсебени от идеята да отглеждат животни, Адриана също е подвластна на страстта си да бъде сред мъжете животни, но не като тяхна майка, а като властен дресьор.

Ако тръгнем от твърдението на Фереро, че безбрачието „изражда“ жената, ще можем да си обясним защо в очите на собствения си брат Адриана е „рядък урод“. Според етимологията на думата¹² урод означава човек, роден не такъв, каквито са всички хора. Причините за уродството на Адриана баща ѝ вижда, от една страна – в модерните методи на възпитание, в западната мода, в нравите на висшето общество, от друга – в собствените си грешки като родител, а от трета – в генетично заложения у Адриана стремеж към „абсолютното“, който я отдалечава още повече от живота на обикновените (нормални) момичета. Посредством срещането на гледните точки на брата и бащата, както и чрез самоанализите на Адриана в повествованието се активират всички възможни значения на думата „урод“ – изрод, чудовище, изверг, дегенерат, ненормален, душевноболен. Очевидно е, че уродливостта на Адриана е не физическа, а духовна. Както вече отбелязахме по-горе, говорейки за аномалността на старите моми, Фереро обръща внимание върху атрофията на чувствените им органи, което предопределя жестокостта и студенината им. Със същата атрофия можем да си обясним и садистичните наклонности на Адриана, окачествени от повествователя като „извратен садизъм“ и „нравствена лудост“. В хода на повествованието непрекъснато се гради представата за чудовищността на Адриана. Според Фуко чудовище е съществуването, в което отгатваме смесицата на две царства, т.е. можем да разчетем у него белезите на животинския и на човешкия род (Фуко / Foucault 2000: 72). Когато характеризира героинята, повествователят съзнателно прибегва до животинския код. От животинското във външността на Адриана (показателни са метафорите и сравненията, чрез които е описана) се достига и до животинско-хищническото в поведение ѝ.

¹² Вж. ЛГΩ.Lexicography.online – <<https://lexicography.online/etymology/y/урод>>.

Ако се опитаме да обобщим наблюденията си дотук, можем да кажем, че в „Роман без заглавие“, тръгвайки от традиционните схващания за старата мома (самотна, неврастенична, озлобена), Димов предлага една по-различна версия за съществуването ѝ, която в много голяма степен кореспондира с коментирания в началото идеи на Фереро и Мутафов. Както в техните статии, така и в романа е показана взаимовръзката между образование, еманципация и старомоминство. Димов поставя акцент върху духовната уродливост, върху чудовищността на модерната несемейна жена, действията на която взривяват утвърдените у нас модели на поведение и системата от морални норми. Както можем да видим, Димов охотно споделя и защитаваната от Фереро и Мутафов идея, че старомоминството, особено когато е следствие от съзнателен избор, деформира начина на мислене на жената. В „Роман без заглавие“ обаче той не се задоволява само да ни покаже резултатите от подобна деформация в настоящето на Адриана, а подсказва възможността нейното „уродство“ да бъде проследено и в диахрония, като етап от вече започнал дегенерационен процес в семейство Гайтанови.

След „Роман без заглавие“ Димовото любопитство към личността на старата мома не секва – свидетелство за това е „Тютюн“ (Димов 1967), където можем да намерим различни вариации върху вече сглобения в недовършения му роман модел. Силно изразеният идеологически пласт в „Тютюн“ обаче, както и желанието на твореца да оголи до краен предел социално-класовата поляризация в обществото променят сюжетите, в които повествователят интегрира образите на старите моми, както и контекстите, в които се припомня представата за „социалния хермафродитизъм“.

На първо място, квалификацията „стари моми“ повествователят вече използва само когато говори за момичета от социалните низини, т.е. старомоминството е показано като тяхна неизбежна участ. Типичен пример са прислужничките на Мария и Ирина – и двете са без образование, както и без нужната им за женитба зестра. Веднага прави впечатление, че когато говори за слугините стари моми, повествователят подчертава техния пуритански морал, на фона на който трябва да се открие моралната поквара в живота на господарите. По такъв начин старомоминството става един от мотивите, с помощта на които в романа се гради внушението за белязаното от липси, лишения и човешка близост съществуване на представителите на социалните низини.

Още по-любопитен е подходът на Димов при моделирането на образа на госпожица Дитрих. Тя е представена като противна, будеща отвращение и страх у всички стара мома. И макар отделни реплики на героите да загатват за поквареното ѝ минало („...тази отрепка Дитрих е бивша уличница от пристанищните локали на Хамбург“), повествователят се интересува преди всичко от демоничното излъчване на германката. Когато я представя, той често използва думата „същество“, с което подсказва странната смесица на мъжко и женско (тялото ѝ е „...лишено от най-елементарните чарове на жена“), на човешко и животинско във външността ѝ. Сравнението със саламандър, който според някои от древните легенди бил безполово животно¹³, отключва асоциации с образа на хермафродита. Едновременно с това сравнението трябва да подчертае студенината на героинята, респ. на цялата германска раса.¹⁴ Логично е да допуснем, че уродливостта на образа ѝ до голяма степен е извикана и от необходимостта Димов да се съобрази с действалите през 50-те години соцреалистични предписания как трябва да бъдат изобразявани националният и класовият враг. Важно в тоя ред на мисли е да си припомним и направеното от самия Фон Гайер сравнение на госпожица Дитрих с Хитлер – „...очите ѝ бяха загубили студенината си. В тях гореше пламъкът на някаква смес от истерия, упорство и тъпота, който напомняше поразително налудничавия израз в официалните портрети на фюрера“. За разлика от „Роман без заглавие“ виждаме, че тук образна конкретизация на метафората за социалния хермафродит вече става чуждият, врагът: посредством „уродството“ на госпожица Дитрих е подсказана уродливостта на немския свят, от който тя е част („...тази противна стара мома беше агентка на Гестапото, преместена на служба от легацията в концертна“). Като доказателство на подобна теза можем да приведем и ироничния коментар на Малони по повод на брака на госпожица Дитрих и Лихтенфелд, че „...само германец може да се ожени за такава

¹³ Вж. Речника на Жорж Сера – <http://seurat.ru/?item=954011ed-66b1-4414-bec4-6e682defbd3d&termin=99b67cef-fe59-41e9-9992-e032d0651e83>.

¹⁴ Саламандърът във „Физиолог“ е описан като такъв вид гущер, който може да угаси всеки огън (Бидерман / Viderman 2003: 378) вж. също: Мифологический словарь. Е. М. Мелетинский (гл. ред.). – <<http://myths.kulichki.net/enc/item/f00/s29/a002973.shtml>>.

жена“. Така мотивът за старомоминството започва да работи в полза на идеологическите внушения на романа.

В същото време повествователят старателно избягва да етикетира като стари моми героини като Зара и Ирина, макар те да са на възрастта на Адриана, а начинът им на живот да се препокрива в голяма степен с нейния. Неглижирането на семейния им статус е подчинено на водещата идея в „Тютюн“, че не безбрачието е това, което предопределя лишено от морални задръжки женско поведение, а принадлежността на героините към света на „Никотиана“, респективно към осъдения на гибел стар свят. Ето защо в „Тютюн“ фокусът се оказва обърнат – човекът става такъв, какъвто е светът, който обитава, казано с други думи, изродеността на стария свят предопределя израждането и на индивида – без оглед на пола и семейното му положение.

Във втората редакция на романа (Димов 1967) обаче се натъкваме на една любопитна подробност – на същите години, на които е Ирина, е и нейната съученичка Лиля. Макар тя да е дете на работници, повествователят вече не обосновава нейното безбрачие с бедността, а с идеологическата ѝ ориентация. Лиля осъзнава, че не се нуждае от свое семейство, защото Партията е нейното истинско семейство, затова без колебание отхвърля направеното ѝ от Павел предложение за брак и си забранява да мисли за деца. С въвеждането на образа на Лиля вече не еманципацията и образованието, а идеологията е показана като онзи фактор, който драстично променя приоритетите на жената, деформира съзнанието ѝ, превръща я в своеобразно чудовище. Без значение колко красива е Лиля, че вече се сравнява не със саламандър и с тритон, а с филмов вампир, от нея лъха същата нечовешка студенина, каквато лъха и от госпожица Дитрих, отблъскваща/смразяваща мъжете. Без Павел, разбира се, за когото бихме могли, перифразирайки вече споменатия коментар за брака на Лихтенфелд, да кажем – само комунист би пожелал да се ожени за такава жена. По такъв начин белезите на „социалния хермафродитизъм“ могат да бъдат разчетени колкото в обречения да загине свят, толкова и в света на комунистите, които, отдадени на възвишените си идеали, отлагат (или зачеркват) такава прозаична дейност като раждането на деца. Образът на Лиля ни припомня тезата на Фереро и Мутафов, че жените, които „не са нито съпруги, нито майки“, влагат акумулираната от безплодието си енергия в работа и това им дава превъзходство както над останалите жени, така и над

мъжете (Мутафов / Mutafov 1918: 310). На другия полюс са героини като Адриана или Ирина, които се разболяват от скука и безделие, а биологичното им безплодие просто трябва да затвърди представата за безплодността на подобен тип съществуване.

Нека сега да видим в какви сюжети бива интегриран вторият образ – на провинциалната учителка стара мома. Прави впечатление, че в художествените произведения не се проблематизира въпросът за нейното образование – къде и колко е учила, още по-малко – в какъв тип училище е назначена. Акцентът се поставя върху проявленията на окаяното ѝ съществуване, продукт не само на лошата държавна политика, но и на явното или прикритото пренебрежение, с което хората се отнасят към идващата отвън жена. Противно на Ахчийски и Златарева, които по един или друг начин мотивират старомоминството на учителките и с амбицията им за кариера и успех, литературата ни изобразява учителките стари моми като жертви – на съдбата, на социалните условия, на собствената си самозаблуда спрямо мъжете. Учителките, ако си разрешим да цитираме Фани Попова-Мутафова, всъщност „...инстинктивно дирят своите най-стари права: да имат съпруг, деца и свой дом“ (Попова-Мутафова / Popova-Mutafova 1942: 9), копнеят за любов, а несбъдването на мечтите ги обрича на самота.

Разказите на Елин Пелин „Самичка“, „Сълза Младенова“ и „Задушница“ (Елин Пелин 1977) дават един от възможните отговори как жената остава стара мома. Повествованието в „Самичка“ припомня най-често обговаряните по страниците на периодичния печат предпоставки за старомоминството – образованието и липсата на материални средства. Оттук нататък мотивът „бедна учителка“, изпратена далеч от родния си дом в чуждо село, се допълва от отдавна познатия в литературата ни сюжет „прелъстена и изоставена“.¹⁵ Що се отнася до разказа „Сълза Младенова“, на пръв поглед той сякаш няма никакво отношение към проблема за старомоминството. При по-внимателно вглеждане в него обаче ще открием, при това навързани в причинно-следствена последователност, всички онези обстоятелства, които според автори като К. Ахчийски и В. Златарева водят до превръщането на образованата девойка в стара мома: избирането на учителската професия, разпределението на село, попадането

¹⁵ Този сюжет можем да открием и в хумористичната поема на Ем. Попдимитров „В страната на розите“, където учителката дори ще бъде и ограбена от своя „любим“.

на учителката в среда, лишена от всякакви духовни пориви, само-заблудата, че непознатият колега би могъл да материализира представата ѝ за идеалния любим и съпруг, разочарованието от истинската му същност, обречеността на избора, който би могла да направи – да се примири с грубия прагматизъм на средата и с цинизма на своя годеник или да се обрече на самота. Можем да кажем и така – да се превърне в подобие на жена, каквато е учителката в разказа „Задушница“. Живота на влюбената Младенова повествователят назовава „топла поема“, пълна с цъфнали трендафили и музика. В мечтите си за сватбения ден учителката се вижда в бяло, тя е „като цъфнала слива“, воалът ѝ е като „слънчева мъгла“. Разказът „Задушница“ на свой ред показва жестоката реалност – когато всякакви надежди за брак изчезнат, съществуването на жената от „поема“ се превръща в тъжна елегия, сред сивите гъсти мъгли на реалността старата мома се чувства като оголяла топола, а светът в съзнанието ѝ е пълен единствено със сухи есенни цветя и жални песнопения. Силуетите на високите тополи, които стърчат край черквата „печални и тъжни като вдовици“, още в началото на разказа „Задушница“ се оглеждат в този на „префуниялата“ от студ учителка – „тънка, дълга и суха мома“, за да изградят заедно атмосферата на мрачния есенен ден. За разлика от другите жени, дошли да почетат мъртвите си роднини, тя няма кого друго да жали освен мъртвия си живот, а очевидно осъзнаването на този факт засилва раздразнителността ѝ към децата. Сега нека отново се върнем към разказа „Самичка“, с който започнахме своите разсъждения – въпреки че Маринка все още е далеч от възрастта на нервната и суха учителка в „Задушница“, повествователят деликатно подсказва най-вероятната ѝ участ, а такива детайли, като „сухото и болничаво лице“, белязано от тъга, както и силната ѝ раздразнителност (шумът на учениците ѝ „бие слабите ѝ нерви и я измъчва“), безпроблемно раждат аналогията с поведението на учителката в „Задушница“.

В сходна посока тръгва и Й. Йовков в „Приключенията на Гороломов“ (Йовков 1973). Повествователят съзнателно успоредява портретните описания на двете учителки – младата и красива Ганка Попова и грозноватата възрастна Фроса, за да подчертае тъжната съдба, която вещае старомоминството. Ганка е изобразена като възпеление на съвършенството, а нейна пълна противоположност е Фроса – почти незабележима, с „повехнало, доста застаряло лице“, „суха, с дебели съединени вежди, с изострен нос и хлътнали стра-

ни“, гледа сърдито, със свити устни, с гъсти бръчици около очите. Пренебрежителното отношение към нея е събрано в думите на Гороломов – „дърта кукумявка“. В романа вън от повествователното внимание остава въпросът за причините, довели до безбрачието на Фроса, акцентът е поставен върху външността, характера и обречеността на мечтите ѝ. Появата на Гороломов предизвиква горолом не толкова сред селяните, колкото в сърцето на Фроса. Лишена от естествената хубост на Ганка, Фроса започва да полага изключителни грижи за външността си. В опитите си да впечатли Гороломов, тя демонстрира „познанията“ си върху съвременния обществен живот, върху истинските потребности на българското училище, показва „начетеност“, готова е да му помогне при кандидатирането му за народен представител.

В „Задушница“ Елин Пелин само с няколко детайла очертава образа на учителката стара мома, докато в романа на Йовков подробно е описана нейната външност, видяна едновременно и като предпоставка, но и като следствие от старомоминството – вродената грозота става все по-осезаема с напредването на годините. Общ белег в описанията и при двамата автори е женската сухота – от една страна, тя е знак за телесна слабост, за липсата на материални средства, но от друга, говори за отсъствието на мекота и свежест във външността на старата мома, както и за равнодушието и безучастността ѝ към реалността, за неспособността ѝ да провокира интерес към себе си, да развълнува мъжете, дори когато техният статус е един и същ с нейния (без семейство).

Ако Елин Пелин и Йовков просто показват мечтите и трагичното настояще на учителката стара мома, други текстове поставят специален акцент върху бедността като фактор, предопределящ безбрачието на жената. Мотивът за несретната участ на провинциалната учителка присъства в „Из Странджа“ на К. Константинов (Константинов 1980), а пречупен през една иронична бленда – и в Чудомировия разказ „Даскалицата“ (Чудомир 1969).

Различен ракурс предлага разказът „Незначителна история“ на К. Константинов (Константинов 1980), като заостря вниманието най-вече върху високия морал на учителката стара мома. Учителката е лишена от физическа привлекателност, но е пряма и честна, с изострено чувство за справедливост, затова тя е единственият човек в селото, който не се страхува да разкрие пред властта финансовите злоупотреби на кмета и секретар-бирника и въпреки нападението

над нея, заплахите за уволнение и последвалото ѝ изгонване от работа не се отказва от дадените показания. В „Бялата пътека“ на Орлин Василев (Василев 1972) пък ще видим как образът на учителката стара мома се идеализира до краен предел. Животът на Мария Ненова доказва сякаш тезата на Златарева, че безбрачието не е равно на безсмислено съществуване. Макар да остава сама, възрастната мома дарява любовта си на своите ученици – грижи се за тях, участва в живота им, влизайки в различни роли – на майка, на закрилник, на лекар. В романа на О. Василев идеалността на учителката Ненова се засилва и поради споделяната от нея „правилна“ комунистическа идеология.

Разгледаните дотук текстове лесно могат да ни убедят, че нито „социалният хермафродит“, нито учителката – стара мома, са обект на самостоятелно внимание в литературата ни. Наблюденията върху „Роман без заглавие“ и „Тютюн“ позволяват да видим как метафората на хермафродита всъщност обслужва една от ключовите за романистиката на Димов идеи: както липсата на цел, така и фанатичната отдаденост на някаква цел израждат не само жените, но и всички Димови герои, преследващи химери сред съблазните на живота. Макар и дискретно, и в двата романа бихме могли да доловим опасенията на твореца (в които сякаш отеква и Константин-Мутафовият страх), че запълнен с „чудовища“, светът ще заприлича на „безплодна пустиня“.

Що се отнася до образа на провинциалната несемейна учителка, той трябва да засили представата за нелеката участ на учителя изобщо, за лишенията, които търпи, за липсите, с които го „дарява“ съдбата. Чрез мотива за старомоминството се доуплътнява идеята за социалното разделение в обществото в началото на ХХ век и произтичащата от това безперспективност на съществуването на интелегента. Както казва Н. Георгиев, „...в бедата да си учител има и още по-голяма беда – да си учител жена“, особено „във времена на така наречената мъжка хегемония“ (Георгиев 2009). Ако тръгнем отук, можем да кажем, че ставащото с учителките ясно показва непреодолените предразсъдъци в общността спрямо жените, спрямо тяхното образование и желание за еманципация. В художествените текстове учителките, и особено старите моми сред тях, биват подлагани на присмех, подлагани на унижения, карани да се чувстват като „агне сред вълци“. Или – ако отново се върнем към даденото от Ахчийски определение за старомоминството като присъда, по-тежка от смърт-

ната, да усетят тежестта на своята присъда, за която няма амнистии и помилвания.

Както в статиите, така и в художествените творби се вижда, че старомоминството е колкото принуда, наложена по силата на непреодолените патриархални предразсъдъци спрямо жените, толкова и избор, породен от нежеланието да се приемат компромисни роли в обществото и в семейството. И макар то да изглежда като опасен дефект от еманципацията, на него може да се гледа и като на ефект, позволяващ на жената да преде нишките на живота си¹⁶ според собствените си правила и образци.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Анонимен автор 1941: Културни вестн. – *Литературен критик*, бр. 6, с. 10. [Anonimen avtor. Kulturni vesti. – *Literaturen kritik*, br. 6, 10].
- Ахчийски 1940: Ахчийски, К. Психология на старата мома. – *Философски преглед*, кн. 5, 429 – 444. [Ahchiyski, K. Psihologiya na starata moma. – *Filosofski pregled*, kn. 5, 429 – 444.].
- Бидерман 2003: Бидерман, Х. *Речник на символите*. София: Рива. [Biderman, H. *Rechnik na simvolite*. Sofia: Riva.]. ISBN: 954-844-079-2.
- Георгиев 2009: Георгиев, Н. Учител по литература? Не съм от тях. – *Електронно списание LiterNet*, 27.10.2009, № 10 (119). [Georgiev, N. Uchitel po literatura? Ne sam ot tyah. – *Elektronno spisanie LiterNet*, 27.10.2009, № 10 (119). <<https://litenet.bg/publish/ngeorgiev/statii/uchitel.htm>>, retrieved on 25.04.2023.]. ISSN 1312-2282.
- Василев 1972: Василев, О. *Бялата пътека*. София: Български писател. [Vasilev, O. *Byalata pateka*. Sofia: Balgarski pisatel.].
- Грозданова 1941: Грозданова, М. За старите моми. – *Вестник на жената*, 22.01.1941, 3. [Grozdanova, M. Za starite momi. – *Vestnik na zhenata*, 22.01.1941, 3.].

¹⁶ В англоезичната литература старата мома се обозначава с термина spinster. Най-напред той се употребява през XIV век и се отнася за жена, чието основно занимание е преденето на вълна. През XVII век терминът се превръща в „юридическо наименование в Англия на всички неомъжени жени“, тъй като според обществените очаквания неомъжената жена трябвало да се занимава с предене. В началото на XVIII век навлиза в ежедневния език и се отнася за всички неомъжени жени, прехвърлили обичайната възраст за брак (около 25 години) – вж. подробно Barak 2014; The Century Dictionary Online – <<http://triggs.djvu.org/century-dictionary.com/splash3.html>>.

- Даскалова 1998: Даскалова, Кр. Българските жени в социални движения, закони и дискурси. – В: Даскалова, Кр. (съст.). *От сянката на историята: жените в българското общество и култура*. София: ЛИК, 11 – 41. [Daskalova, Kr. Balgarskkite zheni v sotsialni dvizheniya, zakoni i diskursi. – V: Daskalova, Kr. (sast.). *Ot syankata na istoriyata: zhenite v balgarskoto obshtestvo i kultura*. Sofia: Lik.]. ISBN 954-9567-04-4.
- Даскалова 2012: Даскалова, Кр. *Жени, пол и модернизация в България, 1878 – 1944*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Daskalova, Kr. *Zheni, pol i modernizatsiya v Bulgaria, 1878 – 1944*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“]. ISBN 9789540755038.
- Димов 1967: Димов, Д. *Събрани съчинения в шест тома*. София: Български писател. [Dimov, D. *Sabrani sachineniya v shest toma*. Sofia: Balgarski pisatel.].
- Елин Пелин 1977: Елин Пелин. *Съчинения*. Т. 1 – 2. София: Български писател. [Elin Pelin. *Sachineniya*. Т. 1 – 2. Sofia: Balgarski pisatel.].
- Желева 1993: Желева, Н. „Сляпа неделя“ – един старинен обичай от с. Дивдядово, Шуменско. – *Годишник на музеите от Северна България*. Кн. XIX, 253 – 260. [Zheleva, N. „Slyapa nedelya“ – edin starinen obichay ot s. Divdyadovo, Shumensko. – *Godishnik na muzeite ot Severna Bulgaria*, kn. XIX, 1993, 253 – 260.].
- Златарева 1941: Златарева, В. Душата на старата мома. – *Философски преглед*, кн. 1, 25 – 39. [Zlatareva, V. Dushata na starata moma. – *Filosofski pregled*, kn. 1, 25 – 39.].
- Йовков 1973: Йовков, Й. Приключенията на Гороломов. В: Йовков, Й. *Събрани съчинения*. Т. 6. София: Български писател. [Yovkov, Y. Prikluyucheniya na Gorolomov. V: Yovkov, Y. *Sabrani sachineniya*. Т. 6. Sofia: Balgarski pisatel.].
- Константинов 1980: Константинов, К. *Разкази и пътеписи*. София: Български писател. [Konstantinov, K. *Razkazi i patepisi*. Sofia: Balgarski pisatel.].
- Мифологический 1990: *Мифологический словарь*. Гл. ред. Е. М. Мелетинский. Москва: Советская энциклопедия. [Mifologicheskiy slovar'. Gl. red. E. M. Meletinskiy. Moskva: Sovetskaya enciklopediya <<http://myths.kulichki.net/enc/item/f00/s29/a002973.shtml>>, retrieved on 06.11.2023.].
- Мутафов 1918: Мутафов, К. Д. Мястото и задачите на българската жена. – *Общ подем*, кн. 7 – 8, 305 – 321. [Mutafov, K. D. Myastoto i zadachite na balgarskata zhena. – *Obsht podem*, kn. 7 – 8, 305 – 321.].
- Назърска 2003: Назърска, Ж. *Университетското образование и българските жени. 1879 – 1944*. София: IMIR. [Nazarska, Zh. *Universitetskoto obrazovanie i balgarskite zheni. 1879 – 1944*. Sofia: IMIR, 2003.]. ISBN 954-8872-46-3.
- Попова-Мутафова 1942: Попова-Мутафова, Ф. *Новата българка*. София: Пробив, 1942. [Popova-Mutafova, F. *Novata balgarika*. Sofia: Probitiv, 1942.].

- Първанова 2005: Първанова, М. *Неизвестно за известни български родове, улици и сгради*. София: Изток – Запад. [Parvanova, M. *Neizvestnoto za izvestni balgarski rodove, ulitsi i sgradi*. Sofia: Iztok – Zapad, 2005.]. ISBN 9543211809.
- Сера: Сера, Ж. П. *Словарь*. [Sera, Zh. P. *Slovar'*]. <http://seurat.ru/?item=954011ed-66b1-4414-bec4-6e682defbd3d&termin=99b67cef-fe59-41e9-9992-e032d0651e83>, retrieved on 06.11.2023.
- Тодорова 2021: Тодорова, М. *Жени социалистки или съпруги на социалисти*. [Todorova, M. *Zheni socialistki ili saprugi na socialisti*]. <<https://dversia.net/6798/soc-jeni-saprugi/>>, retrieved on 14.11.2023.
- Фереро 1902: Фереро, Г. *Третия пол*. София: Печатница Б. Зилбер. [Ferero, G. *Tretiya pol*. Sofia: Pechatnitsa B. Zilber.].
- Фуко 2000: Фуко, М. *Аномалните. Цикъл от лекции в Колеж дьо Франс. 1974 – 1975*. София: Лик. [Foucault, M. *Anormalnite. Tsikal lekicii v Kolezh dyo Frans. 1974 – 1975*. Sofia: Lik, 2000.]. ISBN 9546073652.
- Чудомир: Чудомир. Даскалицата. В: Чудомир. *Съчинения в три тома. Т. 2*. Пондев, П. & Северняк, С. (ред.). Разкази и фейлетони. София: Български писател, 1969. [Chudomir. Daskalitsata. V: Chudomir. *Sachineniya v tri toma. T. 2*. Pondev, P. & Severnyak, C. (red.). *Razkazi i feyletoni*. Sofia: Balgarski pisatel, 1969.]. <<https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=6&WorkID=11494&Level=1>>, retrieved on 12.09.2023.
- Шивачев 2021: Шивачев, Р. Извън литературата. Даница Петрович на страниците на списание „Мисъл“ – *Култура. Портал за култура, изкуство и общество*. [Shivachev, R. *Izvan literaturata. Danica Petrovich na stranitsite na spisanie „Misal“ – Kultura. Portal za kultura, izkustvo i obshchestvo*]. <https://kultura.bg/web/извън_литературата/>, retrieved on 23.09.2023.
- Barak 2014: Barak, K. S. *Spinsters, Old Maids, and Cat Ladies: A Case Study in Containment Strategies* [Doctoral dissertation, Bowling Green State University]. OhioLINK Electronic Theses and Dissertations Center. <http://rave.ohiolink.edu/etdc/view?acc_num=bg-su1393246792>, retrieved on 06.11.2023.

Prof. Tatyana Ichevska, DSc

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Plovdiv, Bulgaria

e-mail: tichevska@uni-plovdiv.bg